

NÉPSZABADSÁG

Hétvége

Egy 1966-ban írott komédiámban, melyet a kor abszurd divatjának megfelelően *Sírkő és kakaó*nak kereszteltem el, egy „ifjú” pár a danab kezdetekor éppen tizenöt éve él egy multimilliomos öregasszony hatalmas lakásának apró személyzeti szobájában. Szerződés kötelezi őket arra, hogy halálig gondozzák és ápolják az Öregasszonyt a lakásért, amelyet majd ők örökölnek. Elhítetik magukkal, hogy boldogok, hiszen az Öregasszony célt és értelmet ad az életüknek. Amikor egy orvos felnyitja a szemüket, és átad nekik egy kis traktátust — „A lakástulajdonos vénasszonyok jobbélre szenderítésének különféle törvényes módzatairól” —, a fiatal pár elhatározza, hogy a saját Öregasszonyára alkalmazza a Traktátusban leírt eljárásokat. Csakhogy hiába próbálkoznak, a Vénasszony egyre egészségesebben virul, ők pedig majd belepusztulnak a nagy igyekezetbe. Végül azonban egy véletlen folytán mégis sikerrel járnak — és akkor ábrándozni kezdnek jövődőlbeli szép, szabad életükről. Kisvártatva kiderül, hogy nem tudnak mit kezdeni az új helyzetükkel, az elmúlt tizenöt évben kihalt belőlük a képesség a szabadságra. Imádkozni kezdenek, hogy bár támadna fel az öreg hölgy. Ez meg is történik, de a „fiataloknak” már az új rabsághoz sincs erejük, holtan esnek össze.

Depolitizált társadalom

Komédiám témája nem egy lakás-szerződés, hanem a *Társadalmi Szerződés* egy speciális formája volt. Röviddel a megírása előtt Kádár megkötötte a maga *Contrat socialját* a magyar társadalommal. Ennek alapvető cikkelyét jó néhány évvel ezelőtt a stilsztakték nem túl pompázatos Kádár nevében így fogalmazta meg: „Több szabadságot és húst adok nektek, ha ennek fejében elismeritek a párt hatalmát.” A társadalom vonatkozó és megalázottan elfogadta a felkínált alkut. Az 1956-os forradalom kegyetlen leverése után, az akkori világpolitikai helyzetben nem is tehetett mást. Később fokozatosan hozzászórt a politikai szabadság hiányához, beletörődött abba, hogy ezzel kell fizetnie azokért a nem is lényegtelen anyagi és szellemi jutásokért, amelyek folytán Magyarország a nyugati publicisták körében elnyerte a kitüntetett „legvidámabb barakk” megjelölést.

Kádárt a kommunizmus 1956-ban bekövetkezett magyarországi bukása arra készítette, hogy depolitizálja a társadalmat. A forradalmat ugyanis gazdasági okokon kívül elsősorban az váltotta ki, hogy az emberek összehasonlították a kommunizmus ígéreteit — melyekben a fasizmus összeomlása után sokan ösztönösen hittek vagy próbáltak hinni — az elképesztően sivár, embertelen valósággal. Tömegélményé vált, hogy a kommunizmus szabadságfilozófiájának csak elvont-általános értelme van, de a konkrét egyénre belőle semmi sem vonatkozik. Az elidegenedés felszámolása, belső lehetőségeink valóra váltása, szükségleteink felismerése és kielégítése — egy szóval a Szabadság Birodalmának meghódítása — gyönyörű volna, ha ránk vonatkozna, és nem a nagybetűkkel írott EMBER-re, általánosságban véve. Mit mondanánk egy olyan férfinak, aki fel van ugyan öltözve „általában véve”, de se cipője, se nadrágja, se inge nincs? Kádárék megtanulták 1956-ban, hogy érdekesebb az állampolgároknak Trabantot vagy pláne hétvégi házat ígérni, mint az elidegenedés világméretű felszámolását. A geopolitikai helyzet azonban arra kényszerítette a rendszert, hogy fenntartsanak valamiféle kvázimarxista, posztstálinista ideológiát, mint a hatalomgyakorlás alibi-jét. Így hát a lakosság másodsorú is arra a következtetésre jutott, hogy ami baloldaltól jön, az legjobb esetben is használatatlan. Mégis elfogadta a fennálló helyzetet, mégpedig nemcsak kényszerből, hanem azért is, mert Kádár, amíg tehetet, teljesítette az alku rá jutó részét.

Nem véletlenül becézték nálunk a rendszer és a lakosság békés együttélését szavatoló gerinctörő diktátumot „konszenzusnak”. Az értelmiség java része ellenségesen fogadta a hetvenes évek második felében megkezdődött szórványos ellenzéki tevékenységet. Úgy gondolta ugyanis —

EÖRSI ISTVÁN:

A szabadság sokkja

némi joggal —, hogy a többi szovjet övezetbeli országhoz képest van vesztenivalónk. Még Kádár bukása előtt egy évvel is általános értetlenség, hiteltelenség, sőt ellenséges érzület fogadta a szamizdat *Beszélok* vezércikkét, amely Kádár lemondását követelte. Pedig abban az időben a pártállam már nem volt képes megtartani negyed évszázaddal korábban tett ígéretét, a húsáruk emelkedtek, rohamosan romlott az életszínvonal.

Társadalmunkat tehát váratlanul érte, hogy kitört a szabadság. Nem gondolhattuk, mint a lengyelek, hogy ez a mi ellenállásunk eredménye — a pártállam összeomlott, mert annyira meggyöngült, hogy nem bírta el a saját súlyát. Az első pillanatok eufóriáját ez nem befolyásolta ugyan, de csakhamar kiviláglott, hogy az alattvalói létből közvetítések nélkül nehéz átszökkenni a citoyeni magartásba. A citoyen amúgy is mindig a legfájdalmas hiányaihoz fordult. A magyar történelem nyomorúságának legfőbb bizonyítéka, hogy rövid átmeneti időszakoktól eltekintve minden korszakában akadályozta a citoyenek kiemelkedését. Az alattvalók a szabadság pillanatában tömegesen arra kényszerítettek magukat, hogy csalások és öncsalások útján visszamenőleg citoyenné stilizálják át magukat. Ezzel elérték, hogy nálunk a hiteles közszereplő — vagy általánosabban: a hiteles személyiség — fehér holló, másképp az új rendszer az első pillanattól nékülözötte a közvetlen demokratikus hagyományt. Csak nagyon kevesen voltak alkalmasak arra, hogy egy ilyen hagyomány kikristályosodási pontjai legyenek. És az ilyen emberek többségét is megpróbálták rossz hírbe keverni egykori kommunistaságukra, baloldaliságukra és részben zsidó származásukra hivatkozva.

Értékek és várákosások

A szabadság első sokkját az okolta, hogy lökésszerűen és gyökeresen megváltozott az értékrend, amelyben nemzedékek nőttek fel. Hogy csak egyetlen példát említsék: 1956 novemberétől 1989-ig az ötvenhatos forradalmat sántáni erők művének tüntették fel, és senki sem számíthatott társadalmi előmenetelre, aki ezt a tabusított dogmát — legalább hallgatólágoosan — nem fogadta el. Ezzel szemben a Kádár-klika áru-lása éppilyen kétségbevonhatatlan módon — a megváltás rangjára emelkedett.

A pártállam összeomlása az ötvenhatos forradalom glorifikálását és a Kádár-csoport erkölcsi trónfosztását vonta maga után. A kivégzett miniszterelnök sugárkoszorús mártír lett, a Haza Atyja pedig tömeggyilkos. A fiatal nemzedék, melynek ez a fordulat villámcsapás volt a derült égből, nem háríthatta el a kínzó kérdést, hogy milyen emberek nevelték. Milyen emberek a szülei, a tanárai, akik hazugságra oktatták vagy legalábbis elhallgatták előle az igazságot? Nem mocskolódtak-e be pusztán azért, mert beleilleszkedtek a kötelező érvényű hazugságrendszerbe? Bizonyára az is felvetődött, hogy vajon az új történelmi értékek nem éppen olyan hazugság-e, mint a régi. Nagy Imre rehabilitációjának és újratemetésének napján az összesereglett tömegben töprengő arcokat véltem felfedezni — és ezeket hitelesebbnek éreztem, mint a hirtelen jött lelkesedést. És ez a sokk megítélés szerint nemcsak a fiatalokat érintette. Nagyon sokan tették fel maguknak a kérdést, hogy miként folytathatják el évtizedeken át jobb meggyőződésüket, és hogyan fogadhattak el — többnyire bensőleg is — egy árulásból és tömeggyilkosság-ból kisarjadtt feltételrendszer.

Természetesen nemcsak bizonyos történelmi eseményekre vonatkozóan változott meg egyik napról a másikra az értékek és elvárások rendje. A szabadság például a beteljesedett kommunizmus legfőbb ígéretének számított, aztán egyszer csak kiderült, hogy a kommunisták — a hit-

teristákkal holtversenyben — a szabadság legfőbb ellenségei. A pártállam összeomlásával tehát be kellene köszönnie a szabadságnak. Az emberek megpróbálták úgy tenni, mint hogyha ez már be is következett volna, mert a szabadságot nem pozitív kritériumokkal határozták meg, hanem a centralizált politikai önkény hiányával, tehát valami negatív ismérvvel azonosították.

Hamarosan rá kellett ébrednünk arra, hogy szabadságfogalmunk éppen olyan elvont és általános, mint a kommunizmus ide vonatkozó, és unalomig lejáratott ígéretei. Ez nem is csoda; a politikai rendszerek — ha elég hosszú ideig állnak fenn — nagymértékben befolyásolják ellenzük ideológiai reflexeit. Mivel a pártállamok az elnyomást politikai úton, a párt- és állami bürokrácia, továbbá az erőszakos szervezetek segítségével gyakorolták, logikusnak tetszett a hiedelem, hogy a párt- és állami bürokrácia szétzúzásával és az erőszakos szervezetek átalakításával mintegy önmagától beköszönt a szabadság. A valóság azonban ármányosabbnak bizonyult. Hogy az utazási szabadság példájával éljek: megszüntették a politikai korlátozásokat, az utazási szabadság tehát formálisan csorbítatlanul virul. A forint romlása — és általában a romló gazdasági helyzet — azonban nagyon sok embert korlátoz továbbra is a szabad utazásban. Aki akarata ellenére nem utazhat, az nem okvetlenül tesz különbséget a szabadságkorlátozás gazdasági és politikai okai között. Vagy egy másik példa: nálunk elismerték a szabad kivándorlás jogát, a Nyugatnak ezt a pártállamokkal szemben táplált legalapvetőbb politikai követelését. Csakhogy a kivándorlás szabadságával nem jár együtt a bevándorlás szabadsága, az elől ugyanis a nyugati hatalmak hátróztatott elzárkóznak. Így hát a kivándorlás szabadsága is formálisnak bizonyult. Negatív szabadságfogalmunk csödjé okozta a szabadság második sokkját.

A marxizmus helyettesítése

A szabadság mértékét azoknak a reális alternatíváknak a minősége és mennyisége határozza meg, amelyeket a társadalom az egyéneknek — pontosabban: az egyének minél szélesebb körének — felkínál. Csakhogy az értékes alternatívák széles köre csak privilegizált rétegek számára teremthető meg pusztán politikai eszközökkel.

A szabadság harmadik sokkját az okozta, hogy nagyon hamar kiviláglott: a politikai szabadság önmagában nem oldja meg a szociális problémákat. Ellenkezőleg: a pártállam idején, az időta tervgazdaságos rendszerben a kelet-közép-európai országok olyannyira eladósodtak és lerongyolódtak, hogy a politikai szabadság további elszegényedést, inflációt, munkanélküliséget vont maga után. Ez a többé-kevésbé szükségesü folyamat azzal a veszéllyel jár, hogy a leginkább kiszolgáltatott leszakadnak a társadalomról, elharapóznak a létbizonytalanság érzése, és a lakosság mind szélesebb rétegei a politikai szabadságnak tulajdonítják majd helyzetük romlását. Mielőtt kitanulhatnák a demokráciát, elmegy tőle a kedvük! Elharapóznak a közöny, a csodavárás, legyengül a társadalom immunrendszere, és kedvükre szedhetik áldozataikat a különféle jobboldali demagógiák — azért csak a jobboldaliak, mert a baloldaliak belátható időre már eddig lejártak magukat. Ezek a demagógiák újabb sokkal fenyegetnek: frissen megszerzett szabadságukkal élve felszámolhatják a szabadságot. Ebben segítségükre lehetnek a pártállam idején kialakult ideológiai reflexek. A társadalom depolitizálódása következtében az uralkodó rétegek hivatalos világnézete „nem halt a bőr alá”. A rendkívül felszínes marxizmus játszva helyettesíthető éppilyen felszínes keresztény, nacio-

nalista, populista, rasszista teorematikával. Aki eddig a proletariátust élte, ugyanezzel az erővel éltetheti a nemzetet vagy Jézus Krisztust. Akadt már Magyarországon olyan kormányparti képviselő, aki kívánatosnak mondta, hogy újfajta hivatalos ideológiánk legyen. Lengyelországban a teokrácia törekszik ugyanerre. Az újfajta hivatalos ideológia alapján újjászülehet megváltozott formában a pártállam is.

Tudom: az a képzet keletkezhet, hogy felnyitók bizonyos marginális tendenciákat, és ily módon falra festem az ördögöt. Csakhogy az ördögöt nem akkor kell megijedni, amikor patájával bokán rüg, hanem már akkor, amikor először csap orunkba távoli, diszkrét kénköszaga! Ha a valóság kiábrándító, szívesen menekülünk utópiákba. Az utópiákkal azonban — csaknem fél évszázadnyi pszeudokommunizmus után — torkig van a társadalom. Ha a múlt elfogadhatatlan, a jelen nyomasztó és a jövő baljóslatú, akkor az ördög fején szarv helyett glóriát látnak a kétségbeesettek.

Ezt a veszélyt tovább erősíti, hogy a szabadság politikai és gazdasági kritériumai közt nemcsak a tönkrement egykori népi demokráciák körülményei között, hanem elvileg is ellentét feszül. Tömegélményként ez a szabadság legnagyobb sokkja.

Mihelyt elkezdjük a fejünket törni az új gazdasági és társadalmi problémák megoldásán, egykettőre kiviláglott, hogy szabadságfogalmunk nemcsak általános és elvont, hanem rendkívül zavaros is. Hogy betölthesse azt a szinte vallásos funkciót, mellyel a pártállam évtizedeiben felruháztuk, kiiktattuk belőle az ellentmondásokat. De a piacgazdaságra való áttérés követelményei ráébresztettek bennünket arra, hogy az abszolút politikai szabadság a gazdasági szabadság korlátozásával jár és megfordítva. Forradalmi jelszóként vagy újságírói terminusként játszva elférnek egymás mellett a szabadság és az egyenlőség fogalmi — de sehol sem működik olyan társadalmi modell, mely dinamikus összhangba hozhatná őket. A „reálisan létező” szocializmus országában az egyébként igazából soha komolyan nem vett egyenlőség nevében elfojtották a politikai szabadságot, a kapitalista országokban pedig a szabadság — igaz: változó mértékben — tönkre-zúzza az egyenlőség esélyeit. A szocializmus apologetái — ahányszor a sajtó- vagy a gyűlekezési szabadság vagy a sztrájkhoz való jog hiányát lobbantották a szemükre — mindig a munkához, az evéshez, a lakáshoz való jogra hivatkoztak. A kapitalizmus apologetái pedig úgy tettek, mint hogyha elegendő volna törvények útján, formálisan biztosítani a rajtuk számon kért jogokat.

A kijózanodás kora

Mindezzel nem szeretnék egyenlőséglet tenni a két rendszer közé! A piacgazdaság már csak azért is elfogadhatóbb a tervgazdaságnál, mert életképes. Rádásul minden egyes korszakra jellemző a szabadság-szükséglet meghatározott szintje — szabadságon ezúttal az emberi jogokból való részesedést értem —, és noha ez a szükséglet — az evésszükséglettel ellentétben — ideig-óráig figyelmen kívül hagyható, mégis elementáris erejű és átfogó érvényű. Ahol a szabadság-szükséglet nem elégítik ki, ott egy idő múlva meg a jöltáplált emberek is megéheznek, és a beilleszkedésre kényszerülő egyén csak a cinizmus és az öncsalás különféle változatai között választhat — ha egyáltalán válasz, és nem keveri eklektikusan ezt a két önmertő és önthasznosító stratégiát.

A pártállam összeomlásakor a már említett általános eufóriát az okozta, hogy a fenti értelemben vett szabadság-szükséglet egy csapásra kielégültek. Elharapóztott a remény, hogy most már hamarosan felzár-

kózhathatunk a Nyugathoz vagy — ahogy mondani szokták — „csatlakozhatunk Európához”, amin többnyire azt értették, hogy a Nyugaton divó szabadság-színvonalhoz rövid időn belül nyugati életszínvonal társul. Általános volt a várakozás, hogy a Nyugat mindent megtesz majd ezért a mi csatlakozásunkért — feltettük, hogy eufóriánkat Európa nyugati felében és az Egyesült Államokban is osztják. Csakhamar kiderült azonban, hogy a Nyugat mérvadó gazdasági körei nem jövődőlbeli társakat, hanem elsősorban olcsó munkaerővel rendelkező új piaclehetőségeket látnak bennünk. Ezen a téren az első sokk akkor következett be, amikor a demokrácia diadalaként sikerült leállítani a dunai vízerómu építését. Az osztrák vállalatok möhó kártérítési követelése — amelyekkel Magyarországot mégis a vészjós vízerómu építésének továbbfolytatására akarták kényszeríteni — éles, kijózanító fényt vetettek a nyugati demokráciák funkcionálisát biztosító gazdasági törvényszerűségek kegyetlenségére. Ugyanezt a sokkot fokozta az Öböl-háború, melynek során a Szabadság nevében százszázalékosan pusztítottak el, csak azért, hogy végül maradjon a korábban Hitlerrel stilizált Szaddám uralma, helyreálljon Kuvaitban a mozlím feudalizmus, és ráadásul új lendülettel folytatódhasson az irtóhadjárat a kurdok és a síiták ellen. A Szabadság jelszavai mögöl — az események valódi mozgatórugóiként — előbukkantak a gazdasági és nagyhatalmi érdekek.

A szabadságnak ez a most változó sokkja még nem fejeződött ki a maga teljes mélységében, de máris határozottan érzékelhető. Különféle társadalmi, gazdasági és világpolitikai okokból problematikusává válik a pártállam szabadság-hiányával szemben felállított alternatíva, a nyugati szabadságmodell. Lassacskán kiderül, hogy az abszurdítás nemcsak a tényleges, létező szocializmusnak, hanem e modellnek is integráns része. Hogy ismét az Öböl-háborúból hozzak példát: Szaddámtól rossz néven veszik, hogy fel is használja azokat a tömeggyilkos fegyvereket, amelyeket drága pénzért nyugati vállalatoktól vett. A mérgeggáz bevetését például ENSZ-határozat tiltja, előállításiának és eladásának azonban elvileg nincs akadálya. A terelés és a kereskedelem szabadsága ugyanis nem korlátozható, noha célját ez esetben jót előre az emberiség ellen elkövetett bűnnek nyilvánították. A mi életünket közvetlenül még alig befolyásolják az efféle abszurdítások, de pusztá felbukkanásuk is messzeható következményekkel jár.

Nem a harmadik út!

Ha a nyugati szabadságmodell nehezebben érhető el, mint kezdetben reméltük, és ráadásul maga is fölöt-tébb problematikus, akkor óhatatlan a kérdés: nem kellene-e törekednünk e modell igazságosabb változatára, olyan fordulatra, mely fokozottabban veszi tekintetbe kelet-közép-európai fejlődésünk sajátosságait. Nem valamiféle harmadikutas teóriára gondolok! A mi körülményeink közt ez vagy mucai provincializmusból vagy kerge utópizmusból fakad. Egy-szerűen abból a tényből indulok ki, hogy országainkban számottevő nagytöke híján térünk át a piacgazdaságra, olyan körülmények közt, amikor a törvények az új tulajdonviszonyokat nem utólag szentesítik, hanem mintegy rendeleti úton kell megte-merni ezek létrejöttének feltételeit. Felvetődik a kérdés: nem lehetne-e a piacgazdaság valamiféle demokra-tikusabb változatával eleve csökken-teni azt az ellentmondást és feszült-séget, ami Nyugaton a szabadság és az egyenlőség princípiumai között feszül? Kérdésem elhangzása közben persze magam is érzem, hogy az efféle óhajok alig realizálhatók. A képviselőkből — egy konformista kor-neveltjeiből — hiányzik a hajlam és a tehetség új megoldások keresésére. Rádásul a lakosság is biztosra akar menni: félelem és remény közt hányó-dva, amíg csak teheti, behunyja a szemét az ellentmondások előtt. És ha netán eljön a pillanat, amikor ezt már nem teheti, akkor élnék majd át a szabadság legerőteljesebb, beláthatatlan következményekkel járó sokkját.